

ROSA MARIA ARQUIMBAU (1910-1992): PRESENCIA I PAPERS PENDENTS.

Dolors Madrenas Tinoco (Barcelona) - Joan M. Ribera Llopis (UCM)

I. La historiografia literària ha estat revisada com a disciplina filològica amb tendència a la convenció repetitiva, a la mímesis inalterable, fins i tot al plagi consensuat (Guillén 1985: 363). Aquesta factible perpetuació diacrònica i amb nòmina de signatures i documents, provatoris de la duradora panoràmica un dia establerta, desestima dades no fixades en aquell moment, omet noms no contemplats d'acord amb un criteri ja remot o no incorporats per manca d'una certa recuperació de fonts, al mateix temps que exclou títols la presència dels quals, força condicionada per la pròpia època, resta a l'espera d'un decidit pas cap a l'arqueologia literària. Si s'actua en contra d'aquell planteig repetitivament complaent, fins i tot ens podem trobar amb la redescoberta d'un document digne des d'un punt de vista estètic i incorporable al *canon* fixat d'una determinada etapa literària; si més no, podrem restaurar una documentació que doni suport espectral a fets, títols i patronímics consagrats i farem retornar els individus culturalment actius que, amb encerts, limitacions i determinades quotes de vàlua artística, forniren l'entramat d'una vida literària que, altrament, romandrà falta d'alè, allà on els *clàssics* consensuats respiraran com a criatures òrfenes. Quedi clar, d'antuvi, que aquesta darrera consideració està feta sense l'apriori de voler dissenyar cap presència fins ara intencionalment omesa per tal de qüestionar el material historiogràfic existent. No cal exagerar el victimisme i focalitzar amb excés cap figura silenciada a gratient com a artista *maudit*; ans al contrari, ens hi hem d'apropar per tal de deixar palès el seu valor específic i el seu protagonisme cultural. La tasca de recuperació de material desconegut o que no havia vist la llum respon també al desig de nodrir objectivament l'entramat literari. Seguint aquests criteris contribuïrem a *resituar* la figura de Carles Sindreu (Madrenas-Ribera 2001); amb idèntica cura ens volem apropar ara a Rosa M. Arquimbau. D'ençà d'una primera i parcial recuperació de la seva obra de preguerra, assumírem comptar amb la coneixença d'una firma que ens explicava, al costat de la d'altres escriptores coetànies, l'establiment d'una enciclopèdia temàtica i d'un llenguatge narratiu que no resultarien indiferents a narradores d'una següent tongada (Madrenas-Ribera 2002-a); i, a més, la consolidació durant la postguerra d'una densa narrativa en tan sols dos volums -*La pau és un interval* (1970), *Quaranta anys*

perduts (1971)- la seva consistència discursiva, així com la seva desencisada cloenda, arrelen en les expectatives històriques documentades en la producció periodística prèvia i en la malbaratada conclusió del segle (Madrenas-Ribera 2002-b).

Si per a nosaltres aquell balanceig entre, d'una banda, una narradora primerenca d'evidents limitacions, que era alhora una columnista de punyent actualitat i claretat discursiva i, de l'altra, una novel·lista a la fi sòlida, en bona mida pels orígens i per la praxi ideològica, malgrat fos editorialment desaproveitada, si això, insistim, ens aproximava, tot just passat el llindar del nou mil·lenni, a una presència historiogràficament minoritzada al mateix temps que culturalment i creativament atractiva, és evident que l'horitzó de Rosa M. Arquimbau en el panorama de la història de les lletres catalanes ha variat força. Com a cas exemplar de restauració, hem de començar per dir que l'autora no apareixia al compendi de literatura contemporània de J. Fuster (1978) on s'ordenen, a més de primeres signatures, representatives de figures que, en determinats moments, destacaren més com a activistes culturals que com a sòlids creadors; ni tampoc als volums de la *HLC* (Molas 1988), que contenen una documentació certament plural, malgrat sí constava ja al diccionari dirigit per J. Molas i J. Massot i Muntaner (1979:56). Des d'aquí, però i fent un salt qualitatiu, ha passat a incorporar-se a les nòmines representatives de la nostra literatura que, amb un plantejament global, ofereix el nou diccionari dirigit per E. Bou (2000: 50); amb anterioritat i sota unes premisses ginocríiques, l'ordenació de K. Macnerney i C. Enríquez de Salamanca (1994: 59-60) -potser origen de l'ampliació de dades de l'últim diccionari esmentat-, així com el títol avui en dia revisable d'A. Charlon (1990) poden estar en el principi de l'interès lector per la nostra autora i per alguna altra companya generacional, a propòsit de les quals es podria prendre en consideració el recordatori històric d'A. Murià (1988: 51) que deixava constància de com, progressivament, l'obra de Rosa M. Arquimbau acabà per passar desapercebuda. Queda afegir, per tal de completar aquest migrat ventall de referències, la breu pinzellada que va merèixer el teatre de l'autora per part de L. Hernández (1994).

Sobre la bibliografia que voreja la línia cronològica del dos mil -més ençà de les nostres particulars descobertes i crides d'atenció- o d'aquella aportació que ja situa l'escriptora en el concert d'autores de preguerra a Catalunya, tot centrant-se en escrits sobre cultura física (Johnson 2004), les monografies de N. Real (2006-a, 2006-b) han fonamentat el protagonisme i la lectura crítica de Rosa M. Arquimbau en el marc historiogràficament revisable de la República i la preguerra. Amb trenta-i-una i trenta-

vuit entrades, respectivament -que no han tingut en compte alguna aportació prèvia, dit sigui de passada, suposem que per allò del destí malaurat dels volums d'actes-, Rosa M. Arquimbau queda incorporada al *corpus* estable d'escriptores del període esmentat i ens consta com a veu directament implicada en les tensions coetànies, sobretot, des de les seves pàgines periodístiques. En aquests dos estudis, a més, queda traçada la trajectòria literària de la nostra autora, des de les raons del seu inici fins a la seva evolució, i també per mitjà de la seva producció narrativa passant per l'inexcusable contrast amb els seus articles; queda establerta, així mateix, la xarxa de lligams, models i conceptes operatius en la seva producció, i és recuperada la crítica coetània merecuda, alhora que es constata la rellevància de Rosa M. Arquimbau i d'Anna Murià, Aurora Bertrana i M. Teresa Vernet, juntament amb la primera Mercè Rodoreda, en el ressò que començà a tenir la novel·lística femenina.

II. *Presència i papers pendents* de Rosa M. Arquimbau? D'acord amb la restauració historiogràfica i, a la fi, crítica que hem revisat, la contundència del títol de la nostra comunicació és gratuïta o, si més no, agosorada. Ara bé, potser podríem aprofitar-lo i resulti suggeridor si ens permet de preveure, primer, que des de les aportacions esmentades l'autora passi definitivament als compendis literaris que en aquest inici de segle puguin enllestir-se; segon, que el seu material periodístic recuperat als anteriors treballs, més que digne històricoculturalment parlant i en la línia dels columnistes més reconeguts de l'època, sigui vehiculat editorialment amb previsible repercusió, tal i com en el seu temps i recentment ha succeït amb Josep M. de Sagarra i Carles Soldevila, objectes de coincidents reedicions l'any 2004, i amb Aurora Bertrana el 2007; tercer, que la seva novel·lística de postguerra -superadora de la narrativa primera que, no obstant això, hauria estat taller dels encerts anteriors- retorni als catàlegs editorials on, potser, correria una sorprenent carrera o, almenys, cobriria algun buit en l'evolució de la novel·la catalana del noucents. I, encara, quant a l'obra literària inicial, caldria preguntar-se per i cercar possibles inèdits, escrits sense els quals costa d'entendre el seu salt qualitatiu entre prolegòmens i títols de maduresa; també ens hauríem d'interessar per hipotètics papers memorials o senzilles anotacions autobiogràfiques que calculem anteriors a determinats episodis de les dues darreres novel·les (Madrenas-Ribera 2002-b: 131); perquè caldria saber, en qualsevol cas, si, a part dels títols de teatre que s'estrenaven amb èxit, «el recull de contes que té inèdits» arribà a existir o eren

mencions amb les quals s'arrodoneix un perfil literari quan es presenta una altra obra, donant per existent allò que no passa de projecte. Ambdós esments sobre el teatre i la narrativa breu de l'autora s'inclouen a la pàgina de presentació, signada per A. Bernal, de *L'inconvenient de dir-se Martines*, obra amb què retornà a l'escena de postguerra (Arquimbau 1958: 87). Uns altres *papers pendents* dels quals caldria esbrinar, de confirmar-se la descoberta, si eren anteriors a 1939 i haurien estat recuperats per a relleçar la pròpia i nova *presència* o, potser, producte de nova creació, tocada pel desencís històric que culminen les dues novel·les finals i des de les quals s'esguarda el període de formació com una soca malmesa. Pensem que, per part de Rosa M. Arquimbau, hi ha referència a títols propis no comprovats bibliogràficament, com ara la novel·la «enllestida» *Adéu si te'n vas...* que havia d'aparèixer a la «Biblioteca A Tot Vent», segons l'anunci inclòs a la presentació d'*Home i dona* (1936), text aquell i a propòsit del qual N. Real (2006-b: 169, n. 169) ha formulat hipòtesis sobre la seva existència i reconversió textual; a aquestes conjectures vindria a sumar-se el pes que tingué la data de l'inici bèl·lic en l'estroncament de projectes editorials.

III. El que resta pendent de realització en l'esbossada xarxa d'aportacions sobre la *presència* de Rosa M. Arquimbau, ara per ara, és dur a terme la proposta que formalitzarem en el moment de resumir el contingut de la nostra comunicació per acudir a la present convocatòria amb uns hipotètics *papers* inèdits. Prevista la recuperació d'algun relat i, en particular, de les esmentades notes autobiogràfiques que haurien de recórrer subterràniament moments de les dues novel·les de postguerra, hem de reconèixer que les perquisicions realitzades fins al moment no han quallat. A fi i efecte d'intentar compensar aquest percaç, un cop feta aquesta confessió, ens queda el recurs d'assajar possibilitats lectores de l'obra primerenca de l'autora que propiciïn la seva restauració crítica. Ja N. Real ha desenvolupat a fons i amb solvència la correlació entre discurs narratiu i teòric, sobre el «... paral·lel novel·lístic dels articles de l'escriptora» (Real 2006-b: 184) i viceversa, cosa que ajuda a l'aclariment dels marges de la seva modernitat; una tasca que ha escomès mitjançant un estudi contrastiu entre textos que, en el nostre esmentat estudi previ, ja ens va permetre copsar la perspectiva des de la qual es rememorava el passat en les dues darreres novel·les i, difícilment, s'albirava un futur coherent, tot valent-nos de documents periodístics i narratius de

preguerra i amb la finalitat de reconèixer fons i fonts a l'hora de bastir la pròpia *memoria novel·lada* (Madrenas-Ribera 2002-b: 127-132).

Amb uns marges preestablerts d'actuació, doncs, empenem la drecera alternativa de suggerir tàctiques de lectura de l'obra de Rosa M. Arquimbau, per la qual ens hem decidit, acollint-nos a una possibilitat que ja no ens parla d'interacció textual, però potser sí d'intersecció genealògica. El que certament es prodria intentar provar des d'articles signats per qui sol esmentar-se com a referent de les columnes d'Arquimbau, Josep M. de Sagarra amb els seus *aperitius*, ho hem treballat amb anterioritat des d'un altre model coetani, Carles Soldevila i els seus *fulls dietarístics*. Ens referim a la projecció cap a l'article de retòrica, estructura i recursos narratològics, paral·lelament a com certs relats poden convertir-se en funcional mirall de l'exposició periodística. Aquesta convergència i en doble direcció d'espai d'opinió i estadi de creació -a la qual tampoc són alienes les *bonhomies* carnerianes malgrat es destaquen més sovint els seus paràmetres lírics- ens portà a reconèixer, en el cas de Soldevila, tant l'existència de contes-article com que la gradual reducció de l'escriptura de relats per part de l'autor, en funció de la creixent tasca novel·lística des d'un determinat moment de la seva trajectòria literària, el faria recloure's, com a contista, en el conreu del columnisme com a reducte on practicar les arts aconseguides a favor de la narrativa breu (Ribera 2002: XI). Si pel que fa a la primera Arquimbau es pot coincidir amb què, segons Cèsar A. Jordana l'any 1934, la seva «... vàlua [...] és més social que literària» (Real 2006-b: 370) i la mateixa autora s'havia manifestat des de *La Rambla* (2-III-1931, n. 49, p. 7) (Real 2006-b: 91-92) i insistia des les pàgines de *L'Opinió* (17-VII-1932, n. 350, p. 5), a propòsit de dona, literatura, lectura i mercat de novel·la, sobre la urgència de projectar damunt dels llibres manipulats per moltes joves uns mínims de qualitat correctors de la condició femenina -a partir dels clàssics contemporanis com a models substitutoris dels malaurats patrons traduïts que arribaven a aquelles mans-, podem concloure que la concepció literària de l'autora era força sòcioeducativa. Si Arquimbau entenia que, a favor de la novel·la i de la seva funció educadora, era necessària l'exigència argumental, és a dir de continguts coincidents amb els que ella i altres activistes tractaven directament des dels diaris (així el 1934, a *Clarisme*, v.Real 2006-b, 94), ben bé que hauria de calcular que certes maneres narratives facilitarien l'accés a aquests altres papers, i ho posà en pràctica. Entorn d'aquesta hipòtesi s'escauria revisar una sèrie d'articles de l'autora i tenir en compte ensems, amb el criteri aclarit des de la

perspectiva apuntada, una col·lecció de relats. Per tal de dur-ho a terme, hem escollit els publicats a *Imatges* (1930) i a *L'Opinió* (1932-1934) i el recull *La dona dels ulls que parlaven i altres contes* (1930), respectivament.

Tot començant per la segona font esmentada, juga en contra del nostre interès la factura majoritària dels seus articles. Tracten temes candents amb voluntat de crear opinió i opten per una retòrica que s'adiu amb el mot «crònica» que tantes vegades trobem al mateix text, *crònica* com a relació d'un fet o d'una situació, sense obviar, no obstant això, la sentència o la proposta per part de l'autora. Per tal de detectar en aquest material recursos provinents dels gèneres més creatius, no podem tenir en massa consideració, però, certs usos com per exemple el diàleg a «Reportatge imaginari» (1-V-1932, n.290, p.1), tractant-se com es tracta d'un *interview* malgrat sigui ficcional. L'ús és literàriament més explícit quan cal passar per un fragment descriptiu, que contextualitza un espai on alguns subjectes evidenciaran una presència i emetran uns judicis o, en tot cas, actuaran d'una determinada manera, justificant la conclusió de l'autora com a «Hem estat a Vilamar» (31-VII-1932, n. 362, p. 5), a «Temes d'estiu» (21-IX-1932, n. 38, p. 5) o al bloc de articles dedicats a visites i consideracions socials sobre determinats asils (30-IV-1933, n. 595, p. 13; 6-V-1933, n. 599, pp. 1 i 12; 15-VI-1933, n. 634, p. 7; 10-VIII-1933, n. 681, p. 9). En ocasions, és l'anecdota intern de l'article, que exemplifica la seva tesi, el que permet una abreujada relació, així a «Espionatge» (25-IX-1932, n. 410, p. 7), on es recupera el retrat de Mata-Hari i es recorren els passos menys coneguts d'Anna Maria Lesses. Dels retrats es pot passar, de vegades, a la relació d'arquetipus socials, així amb alguns prototips femenins de factura americana a «Standard» (2-XI-1932, n. 416, p. 7), o bé insistint en el de la *vampiresa* i detenint-se descriptivament en la composició de la seva *toilette*, com en el cas de «L'uniforme de les vampiresses» (5-XII-1932, n. 445, p. 4). Per aquesta via arribaríem a adonar-nos que, en direcció contrària, les consideracions fetes a propòsit de «Marit i Muller» i «Homes i Dones» (21-I-1933, n. 510, p. 6, 28-II-1933, n. 516, p. 8) podrien passar als moments més teoritzants de les *nouvelles* de l'autora.

Aquest fil conductor que cal reconèixer prou prim -especialitzacions ben concretes, anècdotes que no van més enllà de part d'episodi d'un hipotètic argument, retrats externs o ètics, veus força condicionades- amplia el seu gruix si canviem de pàgines. Concretament, a les col·laboracions d'*Imatges*, el suport fotogràfic és ben aprofitat per

Arquimbau. Després de les pinzellades justes d'entrada, l'autora concedeix des del text veu als protagonistes de les fotografies, com en els casos d'«Els memorialistes de la Virreina» o d'«Una cosa és un camàlic i una altra un mosso de corda» (16-VII-1930, n. 6; 22-X-1930, n. 20); altres vegades desenvolupa descripcions i consideracions que van i vénen, amb complicitat, entre línia i il·lustració («Els gitanos de Barcelona», 27-VIII-1930, n. 12). Aquesta interacció sembla accentuar-se quan el passeig fotogràfic i el tema tractat discorren per àmbits que animen la picardia, el so de veus o la cruïlla de tipus com a «Melons valencians del Prat» o a «Els Encants Nous de Barcelona» (24-IX-1930, n. 16; 1-X-1930, n. 17). El text, però i prioritàriament, pot aturar-se en el detall, fins i tot acumular-ne en correspondència amb els objectes apilonats a les fotografies, aquells que semblen sortir-se dels seus límits, tal i com els productes en venda a «Als encants vells» (29-X-1930, n. 21), espectacle sobre el qual Arquimbau fluctua irònica i alhora tendrament enyoradissa. És curiós comprovar com la seva prosòdia canvia quan, per exemple, ha de manejar imatges i notícies que remeten a una actualitat més immediata. En aquest cas, torna al model de *crònica* abans esmentat, ni que sigui per apropar-se a l'actualitat cinematogràfica, a «Buster Keaton ha fet un film parlat en espanyol» o a «Lawrence Tibbet la gran revelació del cinema sonor» (13-VIII-1930, n- 10; 20-VIII-1930, n. 11). Pot pensar-se en un paràmetre entre tema tractat i forma expressiva. Sembla que un cert costumisme temàtic, que no evita una composició formalment actual, anima una escriptura més literària que no pas aquells temes que es presenten com de rabiosa modernitat i sobre els quals havia d'informar.

Arribats a aquest punt, ens resta donar una ullada a l'aplec de relats d'Arquimbau, textos que no vàrem considerar en cap de les dues anteriors aproximacions nostres a l'escriptora. En els seus deu contes tenen cabuda diverses arestes, inclòs un inici que sembla d'article (Arquimbau 1930: 121). No obstant això, cal reconèixer que els textos es mouen de manera plaent entre les constants de l'autora, en total harmonia amb del seu concepte de modernitat, majoritàriament enfocada des de i sobre l'existència de la parella o, si es vol, de la dialèctica home/dona. Aquest tàndem suscitant de les seves argumentacions s'encaixa mitjançant signes externs -referències a actors i films, automòbils, carreteres i accidents, nous arquetipus de dona, revistes femenines i cosmètica, compres i clubs socials, taxis i xòfers amb uniforme, pretensions de refinaments i dèries de civilització o ús d'estrangerismes-, articulats sobre plantejaments

interns del mateix discurs -la parella, l'alternativa de l'amant, l'opòsit amor/passió, la constància del plaer, la iniciació eròtica i el desig, la notificació de l'abortament, els tòpics relatius a la dignitat masculina i el sentimentalisme femení, la independència econòmica de la dona, el matrimoni de conveniència, l'amor lliure, la transigència entre marit i muller com a *modus vivendi*, l'equilibri amistat-amor entre home i dona-. Amb tot aquest entramat Arquimbau basteix uns relats que no bandegen tampoc el rendiment irònic d'introduir-se en parcel·les com el component o el sentiment religiós -«Teresa redempta», «La vergonya!»- o que arriben a una grau d'autonomia de l'argument -«Un cas d'anèmia»-, en els límits de l'histrionisme, que recorden la representació temàtica d'alguna de les seves obres teatrals, com ara *Es rifa un home!* (1935) o *L'inconvenient de dir-se Martines* (1958). El resultat de tot plegat són uns textos amb una fluïdesa de formes i amb una solvència argumental més que acceptables.

Amb aquests dos punts de referència -determinats articles i l'esmentada col·lecció de contes- es pot argüir que, sense renunciar al seu *credo* intel·lectual, quan Arquimbau opta pel component més literari -en els articles com a mitjà expositiu, en els contes com a estricta creativitat- la seva escriptura no queda constrenyida per cap motlle preconcebut. Això que no hauria d'ésser una limitació en el cas de la *crònica* o article de tesi, potser sí enfosqueix l'horitzó dels restants textos narratius o *nouvelles*, com ara *Història d'una noia i vint braçalets* (1934) o el ja mencionat títol *Home i dona*. Marcades més dogmàticament per un missatge -encara que en les icones emprades no difereixen de les que hem enumerat a propòsit dels contes anteriors, fins i tot externament per unes formes de modernitat narrativa que en ells fa servir amb més naturalitat-, les susdites *nouvelles* se'ns presenten com un carreró sense sortida des del punt de vista literari; ens semblen com una proposta sacrificada en nom d'una transitòria concepció de la modernitat. Per la seva banda, quan l'exercici escriptural -el d'aquests contes i de segons quins articles- té menys condicionants en aquest sentit, es converteix en la prova d'una literarietat de més ampli recorregut; potser són el llinar de o el nexa amb el que l'autora aconseguiria anys després. A l'espera de la troballa d'uns *papers pendents* de Rosa M. Arquimbau, els que a dia d'avui tenim a l'abast són els documents que ens adrecen cap a la seva consolidació narrativa, la que podria fermar la seva *presència* entre nosaltres.

Referències bibliogràfiques.

ARQUIMABAU*, Rosa M. *La dona dels ulls que parlaven i altres contes*. Barcelona: Editorial Lux, 1930. Col. Balagué, Sèrie Fèmina, vol. I.

_____ *Es rifa un home!*. Barcelona: Llibreria Bonavia, 1935. La Escena Catalana, n.414.

_____ *Home i dona*. Barcelona: Quaderns Literaris, 1936.

_____ *L'nconvenient de dir-se Martines*. Barcelona: Editorial Nereida, 1958. Biblioteca Gresol, vol. 29.

BOU, E., dir. *Nou Diccionari de Literatura Catalana*. Barcelona: Edicions 62, 2000.

CHARLON, A. *La condició de la dona en la narrativa femenina catalana (1900-1983)*. Barcelona: Edicions 62, 1990.

FUSTER, J. *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial, 1978.

HERNÁNDEZ, L. «Teatres de dones». *Dona i teatre*. Barcelona: Institut Català de la dona, 1994.

GUILLÉN, C. *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Editorial Crítica, 1985.

JOHNSON, P. L. «Woman Writing on Physical Cultura in Pre-Civil War Catalonia». *Working Paper*: University of Sheffield, 2004.

MADRENAS, D., RIBERA, J. M. «Carles Sindreu, prosista», *Carles Sindreu (1900-2000)*, AAVV. Barcelona: Generalitat de Catalunya – Departament de Cultura –ILLC, p. 31-40.

_____ «Anotacions a propòsit de Maria Aurèlia Capmany i la novel·lística femenina dels anys vint i trenta». *Maria Aurèlia Capmany: l'afirmació en la paraula*, M. Palau i R.-D. Martínez, eds. Valls: Edicions Cossetània, 2002-a. p. 169-180.

_____ «Les novel·listes dels anys 20 i 30 i la *memoria novel·lada*: Rosa M. Arquimbau». *Memoria i literatura. La construcció del subjecte femení. Periodismo i autobiografía*, a cura de J. Espinós et alii. Alacant – València: Dene editorial, 2002-b. p. 125-133.

McNERNEY, K., ENRÍQUEZ de SALAMANCA, C., eds. *Double Minorities of Spain. A bio-bibliographic Guide to Woman of the Catalan, Galician and Basque Countries*, New York: MLAA, 1994.

MOLAS, J., dir. *Història de la Literatura Catalana*. Barcelona: Ariel, 1988. vols 10 i 11.

MOLAS, J., MASSOT i MUNTANER, J., dirs. *Diccionari de la Literatura Catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1979.

MURIÀ, A. «El temps i les escriptores de la II República». *Literatura de dones: una visió del món*. AAVV. Barcelona: laSal, Edicions de les dones, 1988. p. 41-53.

REAL MERCADAL, N. *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: PAM, 2006-a.

_____ *Les novel·listes dels anys trenta*. Barcelona: PAM, 2006-b

RIBERA, J. M. «Introducció», *Fanny* de C. Soldevila. Barcelona : Edicions 62, 2002. p. I-LXII.

* No es repeteixen articles d'*Imatges* (1930) i de *L'Opinió* (1932-1934), ja catalogats dins del text.